

Aleksandar Janković¹
Fakultet za ekonomiju i
menadžment Doboj
alekjan@hotmail.com

UDC 316.324.8+316.7(497.6)
Originalni naučni rad
Priljeno: Februar, 2011
Prihvaćeno: Jun, 2011.

Percepcija građana o nekim aspektima kvaliteta života u gradovima Bosne i Hercegovine

Abstract

In several focus groups, organized in five big cities in Bosnia and Herzegovina citizens gave answers on how they perceive some aspects of quality of life that would have to be improved by their municipal authorities. On this basis, we constructed a scale for measuring the quality of life in those areas which are under the local jurisdiction and in which local authorities can affect the quality of life of citizens. Factor analysis extracted 7 factors of quality of life with which we can explain 71% variance, while individual factors explain 5-26% of common variance. The scale for measuring the quality of life was administered to 1.503 respondents in 14 cities in Bosnia and Herzegovina. It is found that there are significant differences in quality of life among certain municipalities, while the quality of life in the Republic of Srpska and Federation B&H is uniform.

Key words: *quality of life, Bosnia and Herzegovina, the local authorities.*

Apstrakt

U nekoliko fokus grupa organizovanih u pet većih gradova u Bosni i Hercegovini građani su dali odgovore kako vide aspekte kvaliteta života koje bi trebalo da unaprede njihove lokalne (opštinske) vlasti. Na osnovu toga smo konstruisali skalu za merenje kvaliteta života u onim oblastima koje su u nadležnosti lokalnih vlasti i u kojima mogu da utiču na kvalitet života građana. Faktorskom analizom je ekstrahovano 7 faktora kvaliteta života s kojima je moguće objasniti 71% varijanse, dok pojedinačni faktori objašnjavaju od 5 do 26% zajedničke varijanse. Skala za merenje kvaliteta života je primenjena na 1.503 ispitanika u 14 gradova Bosne i Hercegovine. Pri tome je utvrđeno da postoje značajne razlike u kvalitetu života između pojedinih opština, dok je kvalitet života u RS i FBiH ujednačen.

Ključne reči: *kvalitet života, Bosna i Hercegovina, lokalna vlast.*

¹ Sociolog, viši asistent na Fakultetu za ekonomiju i menadžment u Doboju, E-mail: alekjan@hotmail.com

Uvod

Retki su pojmovi koji su od početka 20. veka doživeli tako intenzivnu promenu sadržaja i značenja kao što je to pojam kvaliteta života. Taj pojam je različito interpretiran u zavisnosti od toga na koju društvenu oblast se odnosi, u zavisnosti od teorijsko-metodološkog napretka naučnih disciplina koje su se bavile ovim problemom, ali i od proklamovanih ciljeva društvenog razvoja, koji su, po pravilu, uvek ideološki obojeni. U ekonomiji se pod kvalitetom života obično podrazumevaju određeni materijalni pokazatelji kao što su životni standard, materijalni položaj i druge iz njih izvedene mere. U medicini se pod tim pojmom obično podrazumeva stepen očuvanosti telesnih funkcija bolesnih ljudi i rekonvalescenata, mogućnost obavljanja profesionalnih i životnih poslova kod osoba narušenog zdravlja, opšti nivo zdravlja stanovništva neke zemlje ili regiona i sl. Humanistička inteligencija kvalitet života uglavnom posmatra kao stepen dostizanja humanijeg i boljeg društva, kroz ostvarenje temeljnih ljudskih vrednosti kao što su pravda, sreća, mir, sloboda, itd.

U prvoj polovini 20. veka obično su se različiti materijalni pokazatelji uzimali kao reprezentivni dostignutog kvaliteta života u jednoj državi. Šezdesetih godina je koncept evoluirao i razvijen je drugačiji pristup u okviru „pokreta društvenih indikatora“, kojim se uzimaju u obzir i drugačiji, nematerijalni pokazatelji kvaliteta života. Društveni indikatori mogu biti subjektivni i objektivni. Subjektivni indikatori se temelje na subjektivnom doživljaju vlastitog života i mogućnostima za ostvarenje vlastitih životnih ciljeva kroz stepen zadovoljstva vlastitim životom, zadovoljstvo poslom koji pojedinac obavlja, stepenom postignute sreće, percepcijom društvene pravičnosti i dr^2 . Među objektivnim indikatorima su: stopa nezaposlenosti, stopa smrtnosti novorođenčadi, broj radnih sati u toku sedmice, udeo stanovništva ispod granice siromaštva, udeo stanovništva bez zdravstvenog osiguranja, očekivano trajanje života, itd. Iz ovih pristupa su se razvila dva različita koncepta kvaliteta života: američki, koji naglašava važnost subjektivnih pokazatelja, i skandinavski, koji ističe prioritet objektivnih indikatora. Američki koncept polazi od pojedinca i njegovog umeća i sposobnosti da u datim društvenim okolnostima, u takmičenju sa drugim pojedincima, postigne zadovoljenje vlastitih životnih potreba i/ili afirmaciju u društvu. Skandinavski koncept počiva na drugačijim premisama, polazi od „dobrog društva“ kao pokazatelja kvaliteta života, a kvalitet života se operacionalizuje kao mogućnost pristupa resursima (novac, svojina, znanje, psihološka i telesna energija, društveni

² Neke od ovih indikatora registruju *Svetska istraživanja vrednosti*. Dostupno na web-sajtu: www.worldvaluessurvey.org

odnosi i sigurnost) kojima ljudi mogu kontrolisati vlastiti „nivo života“ i njime upravljati³.

Pored konceptualne razlike u navedena dva pristupa, spomenućemo neke primere teorijsko-metodoloških poteškoća u istraživanju kvaliteta života⁴. Naime, kvalitet života je vrlo širok i rastegljiv pojam, te se između teorijskog i operacionalnog određenja mogu pojaviti razne posredujuće varijable koje usložnjavaju deterministički splet, a čije uzročno dejstvo nije lako otkriti i izmeriti. Tako se između subjektivnog kvaliteta života i njegovih operacionalnih pokazatelja mogu pojaviti najrazličitije psihičke i fiziološke osobenosti individue koje određuju način na koji će osoba doživeti objektivne uslove u kojima živi (crte ličnosti, sistem vrednosti, percepcija stvarnosti, nivo aspiracija, „životna filozofija“, itd). Osobe koje su po prirodi skromnije i imaju manja životna očekivanja lakše će dosegnuti „vlastite standarde“ kvalitetnog življenja i biće relativno zadovoljnije vlastitim životom od drugih koji imaju više kriterijume i (nerealna) očekivanja. Pored toga, ni neki ekonomski pokazatelji kvaliteta života (kao što su životni standard, materijalni položaj, itd.), za koje se veruje da su objektivni, nisu uvijek dobri reprezentivi kvaliteta života. Viši životni standard ne podrazumeva uvek i kvalitetniji život. U literaturi se navodi primer Sjedinjenih Američkih Država nakon Drugog svetskog rata, gde poboljšanje životnog standarda stanovništva nije nedvosmisleno vodilo ka većem kvalitetu života, nego je istovremeno došlo do povećanja kriminaliteta, nasilja na ulicama, samoubistava, mentalnih poremećaja i raznih oblika zavisnosti.⁵ S druge strane, moguće je navesti i drugačije primere. Smatra se da je u siromašnim zemljama povećanje životnog standarda osnovni preduslov za srećniji i zadovoljniji život velikog dela stanovništva.⁶

Cilj i problemi istraživanja

Cilj istraživanja je bio da se na transparentan i objektivnan način ocene pojedini aspekti kvaliteta života u četrnaest gradova BiH od strane građana, i to u onim segmentima koji su u nadležnosti lokalnih (opštinskih) vlasti i u kojima mogu da utiču na kvalitet života građana. S obzirom da je zbog „mešanja

³ Videti: Drenowski, Erikson i Uisitalo, y: *Rapley, M., Quality of Life – A Critical Introduction, Sage Publications, London, 2003.*

⁴ Slični problemi se javljaju i kod kros-kulturnih istraživanja vrednosti. Uporediti: Pantić, D., *Da li su vrednosti građana bivših komunističkih zemalja slične?*, Zbornik Matice srpske za društvene nauke, Novi Sad, 2005.

⁵ *Campbell, A., Converse, P.E., The Human Meaning of Social Change, Russel Sage Foundation, New York, 1972.*

⁶ *Lima, M.L., Novo, R.: So far so good? Subjective and social well-being in Portugal and Europe, Portuguese Journal of Social Science, Vol. 5, No. 1, 2006, pp. 5/33.*

nadležnosti“ lokalnih i entiteskih/državnih vlasti teško precizno utvrditi koje su oblasti isključivo u nadležnosti lokalnih vlasti, nastojali smo da obuhvatimo one u kojima se „prepoznaju“ kao odgovorne od strane građana za funkcionisanje društvenog života na lokalnom nivou. Praćenjem izabranih pokazatelja kvaliteta života moguće je vršiti kontinuirano praćenje kvaliteta života u opštinama BiH, te uvideti da li je unapređen, u kojim aspektima i u kom obimu. Takođe, komparativna analiza po opštinama u BiH može pokazati koji su gradovi „bolji“ a koji „lošiji“ u smislu uslova za život koje pružaju svojim građanima.

Prethodno je sprovedeno istraživanje „Percepcija građana o pitanjima kvaliteta života“⁷, kroz niz fokus grupa sa građanima u pet većih gradova u BiH (od kojih su neki obuhvaćeni i u našem istraživanju). Tom prilikom građani su dali odgovor kako oni vide aspekte kvaliteta života koje bi trebalo da unaprede njihove lokalne vlasti. Na osnovu toga, kao indikatore kvaliteta života uzeli smo u obzir sledeće oblasti: „primarna zdravstvena zaštita“, „uređenost grada“, „gradski vodovod“, „gradsko grejanje“, „putna infrastruktura“, „gradski/prigradski javni prevoz“ i „turizam-sport-kultura-administracija“. Svaku od navedenih oblasti smo predstavili sa 2-4 varijable (ukupno 23). Ispitanici su davali odgovore u kojoj meri su zadovoljni pojedinim aspektima kvaliteta života, a oni su predstavljeni na petostepenoj Likertovoj skali (od „potpuno zadovoljnih“ 5, do „potpuno nezadovoljnih“ 1). Proveru teorijskog modela smo izvršili pomoću faktorske analize, čije rezultate predstavljamo u nastavku.

Najpre smo proverili da li je pouzdanost skale na našem uzorku zadovoljavajuća (Kronbah alfa 0,88), a zatim smo se uverili da je skala reprezentativna pomoću Kajzer-Mejer-Olkinovog pokazatelja (dobili smo vrednost 0,797) i Bartletovog testa sferičnosti (sig. 0,000). Primenili smo varimax i oblimin rotaciju, ali nakon što smo uvideli da pojedini faktori međusobno koreliraju iznad 0,3 (F1 i F6; F6 i F7) odlučili smo se da usvojimo rezultate oblimin rotacije, iako obe daju slična rešenja.

Tabela 1: Faktorska analiza kvaliteta života uz primenu oblimin rotacije

Faktori i varijable	Kumunaliteti	Potpuno i uglav. zadovoljni (%)
F1: Uređenost grada (26,17% varijanse)		
V4. Odvoženje smeća	,619	68,9
V5. Održavanje čistoće ulica i javnih mjesta	,736	50,2
V6. Izgled i održavanje parkova i drugih zelenih površina	,714	61,5
V7. Zastupljenost i funkcionisanje javne rasvete	,594	54,4

⁷ Videti: *Lokalna uprava za kvalitet života građana. Opština Bijeljina – Preliminarni izveštaj o stanju indikatora kvaliteta života građana*, Centri civilnih inicijativa BiH, Bijeljina, 2009. str. 4.

Faktori i varijable	Kumunal- iteti	Potpuno i uglav. zado- voljni (%)
F2: Gradsko grejanje (13,11% varijanse)		
V11. Kvalitet grijanja	,767	69,4
V12. Održavanje grejnih instalacija od strane ovlašćenog preduzeća	,891	60,4
V13. Brzina otklanjanja kvarova na grejnim instalacijama	,863	53,9
F3: Primarna zdravstvena zaštita (8,22% varijanse)		
V1. Zakazivanje pregleda kod porodičnog lekara	,766	57,7
V2. Čekanje na pregled i dobijanje nalaza	,833	44,9
V3. Ljubaznost medicinskog osoblja	,746	52,7
F4: Gradski vodovod (7,30% varijanse)		
V8. Redovnost vodosnabdevanja	,717	88,1
V9. Brzina otklanjanja kvarova	,756	72,5
V10. Kvalitet vode za piće	,648	69,1
F5: Gradski/prigradski javni prevoz (6,37% varijanse)		
V18. Broj polazaka iz grada do vašeg mesta stanovanja	,873	52,9
V19. Pokrivenost udaljenih i retko naseljenih mesta	,879	39,7
F6: Putna infrastruktura (5,55% varijanse)		
V14. Održavanje puteva (udarne rupe, čišćenje snega, odvoda, itd.)	,693	25,2
V15. Izgradnja novih puteva	,800	21,9
V16. Pokrivenost udaljenih mesta asfaltnim putevima	,700	27,7
V17. Zastupljenost javnih parkinga	,443	30,0
F7: Turizam-sport-kultura-administracija (5,19% varijanse)		
V20. Turistička ponuda	,683	31,6
V21. Zastupljenost sportskih terena i sala	,670	36,4
V22. Zastupljenost kulturnih događaja	,663	40,1
V23. Rad opštinske administracije (šalteri, dozvole, rešenja, itd.)	,486	36,8

Ekstrahovano je sedam faktora kvaliteta života i pomoću njih je moguće objasniti 71,2% varijanse. Faktori su u tabeli 1 predstavljeni prema veličini učešća u zajedničkoj varijansi. Najveći procenat zajedničke varijanse objašnjava faktor „uređenost grada“, a najmanji procenat faktor „turizam-sport-kultura-administracija“. Oba kriterijuma (Kajzerov i Katelov) su potvrdila da je opravdano zadržati svih sedam faktora. Iz tabele se vidi da sve varijable imaju odgovarajuće zasićenje (iznad 0,3).

Tabela 2: Koeficijenti korelacija varijabli i faktora kvaliteta života (Matrica faktorske strukture)

Varijable	Faktori						
	F1	F2	F3	F4	F5	F6	F7
V1	,151	,192	,869	,150	,186	-,217	,097
V2	,097	,266	,907	,118	,148	-,224	,093
V3	,077	,256	,856	,093	,041	-,135	,121
V4	,768	,153	,046	,267	,174	-,229	,120
V5	,851	,130	,155	,211	,214	-,372	,249
V6	,838	,107	,138	,179	,173	-,341	,306
V7	,711	-,061	,166	,161	,209	-,457	,343
V8	,328	,232	,049	,807	,150	-,197	,101
V9	,446	,328	,175	,777	,139	-,301	,201
V10	,046	-,258	,212	,693	,253	-,239	-,007
V11	,103	,870	,221	,094	-,001	-,136	,107
V12	,176	,916	,376	,179	,083	-,200	,135
V13	,214	,897	,393	,148	,100	-,107	,106
V14	,373	,110	,253	,060	,297	-,804	,263
V15	,397	,194	,216	,113	,243	-,871	,373
V16	,229	,097	,179	,233	,233	-,829	,249
V17	,255	-,107	,072	,291	,135	-,621	,240
V18	,190	,061	,126	,149	,932	-,238	,171
V19	,199	-,043	,120	,148	,935	-,275	,134
V20	,220	,236	,026	-,043	,203	-,311	,778
V21	,301	-,315	,177	,021	,078	-,314	,697
V22	,293	,004	,038	,115	,158	-,282	,802
V23	,070	,288	,404	,299	,144	-,315	,511

Iz matrice struktura se jasno vidi da su korelacije između varijabli i faktora prilično visoke i da svaka varijabla u značajnoj meri naglašava samo jedan faktor što upućuje da smo dobili tipičan primer Terstonove „jednostavne strukture“⁸. Drugim rečima, to je potvrda da je naš teorijski model sasvim prikladan za analizu kvaliteta života i da ga ne treba korigovati.

Pretpostavke

S obzirom da smo se fokusirali na one aspekte kvaliteta života koji se tiču lokalnih vlasti očekujemo da će se najveće razlike u kvalitetu života građana pojaviti između lokalnih sredina (opština) u kojima je istraživanje sprovede-

⁸ Pallant, J., *SPSS: Priručnik za preživljavanje*, Mikro knjiga, Novi Sad, 2009, str. 185; Fulgosi, A., *Faktorska analiza*, Školska knjiga, Zagreb, 1988, str. 189.

no. Takođe, očekujemo da će se kvalitet života razlikovati kod urbane i ruralne populacije, ali i s obzirom na percipiranu razliku u uslovima života u vlastitom gradu u odnosu na većinu drugih gradova u BiH. Na osnovu nalaza iz ranijih istraživanja očekujemo da će se ispoljiti uticaj životnog standarda na percepciju kvaliteta života. S obzirom na oblasti kvaliteta života koje smo ispitivali, ne očekuje se uticaj polnih, starosnih, obrazovnih razlika između ispitanika, njihovog radnog statusa, kao ni entiteta u kojem žive.

Uzorak

Terensko istraživanje (anketiranje) je obavljeno u avgustu i septembru 2010. godine. Uzorak je bio prigodan, a ispitanici su anketirani u čekaonicama ispred opštinskih šaltera, domovima zdravlja, centralnim gradskim ulicama, trgovima, parkovima i sl. Procenat ispitanika koji su odbijali da učestvuju u istraživanju je bio veoma različit. Prema saopštenjima anketara, u opštini Doboj je taj procenat bio zanemarljiv, u nekim opštinama je bio 10-20% (Travnik, Bihać, Široki Brijeg, Trebinje, Zenica, Banja Luka i Bijeljina), u jednoj opštini je bio oko 30% (Foča), a u dve opštine je bio oko 50% (Tuzla, Mostar). Smatramo da je neočekivano veliki procenat odbijanja u tri opštine posledica opšteg nezadovoljstva građana kvalitetom života u njihovim gradovima i da je to glavni razlog tako velikog procenta odbijanja. Potvrda naše pretpostavke je podatak da je izmereni kvalitet života bio ispod proseka u sve tri opštine gde smo imali najveći procenat odbijanja.

Anketirano je ukupno 1.503 građana u 14 gradova BiH (6 u RS, 8 u FBiH). Planirali smo da u većim opštinama anketiramo po 120, a u manjim po 100 ispitanika. Zastupljenost ispitanika po opštinama je neznatno odstupala od plana, tako da najmanje ispitanika imamo u Doboju (90), a najviše u Banjoj Luci (123). Uzorak je ujednačen prema polnoj i starosnoj strukturi, ali donekle odstupa od realnosti kad je u pitanju struktura prema mestu stanovanja (prezastupljeni ispitanici iz gradova), radnom statusu (podzastupljeni nezaposleni) i posebno školskoj spremi (prezastupljeni obrazovaniji ispitanici, a podzastupljeni manje obrazovani). U uzorku imamo 51,1% osoba ženskog i 47,6% osoba muškog pola. Više od trećine ispitanika su mladi do 30 godina starosti (35,1%). Nešto zastupljenije su srednjovečne osobe, starosti od 30 do 50 godina (38,3%), dok je najmanje osoba preko 50 godina starosti (26,2%). Prema tipu naselja, 64,8% ispitanika su iz gradskih naselja, a 35% ispitanika iz vangradskih (prigradskih ili seoskih) naselja. Prema radnom statusu, skoro polovina ispitanika su zaposlene osobe (46%), zatim sledi učeničko-studentska populacija (16%), nezaposleni (15%), penzioneri (13%), domaćice (7%) i invalidi (2%). Struktura uzorka prema školskoj spremi je najproblematičnija jer najviše odstupa od

stvarnosti. Više od 1/4 ispitanika (26,7%) ima završenu višu školu ili fakultet, sa završenom srednjom, bilo trogodišnjom ili četvorogodišnjom školom imamo skoro 2/3 ispitanika (62,4%), dok je tek svaki deseti ispitanik bio sa osnovnom školom (10,4%)⁹.

REZULTATI

Prediktori kvaliteta života

Kako bismo utvrdili u kojoj se meri na temelju nekih socio-demografskih i socio-ekonomskih varijabli može predvideti kvalitet života u gradovima BiH, u onim segmentima koji su u nadležnosti lokalnih vlasti, sproveli smo postupak regresione analize. Primijenili smo metodu brisanja unazad („backward deletion“) koja polazi od svih varijabli uvrštenih u model, a zatim postepeno isključuje varijablu/e sa najmanjom značajnošću samostalnog doprinosa u predikciji, sve dok u modelu ne ostanu samo varijable čije bi isključenje statistički značajno narušilo efikasnost prognoze na temelju regresione jednačine¹⁰.

Nezavisne varijable koje su uvrštene u model su većinom socio-demografske varijable: *pol* (1 = muški, 0 = ženski), *starost* (6 = 60 i više godina, 5 = 51-60 g, 4 = 41-50 g, 3 = 31-40 g, 2 = 21-30 g, 1 = 20 godina i manje), *mesto stanovanja* (4 = centar grada, 3 = šire područje grada, 2 = prigradsko naselje, 1 = seosko naselje), *školska sprema* (6 = završen fakultet, 5 = završena viša škola, 4 = završena srednja četvorogodišnja škola, 3 = zav. sred. trog. škola, 2 = zav. osn. škola, 1 = nez. osn. škola), *uslovi za život u vlastitom gradu u odnosu na većinu drugih gradova u BiH* (3 = bolji u mom gradu, 2 = sve je to uglavnom isto, 1 = bolji u drugim gradovima), *opština* (rangirane tako da viši rang opštine odgovara većem kvalitetu života) i entitet (1 = RS, 0 = FBiH). Socio-ekonomske varijable su: *radni status* (3 = lica sa vlastitim prihodima, tj. zaposleni i penzioneri, 2 = izdržavana lica, tj. domaćice, studenti, učenici i invalidne osobe, 1 = lica bez prihoda, tj. nezaposleni) i *životni standard u odnosu na pre godinu dana* (5 = mnogo viši, 4 = malo viši, 3 = približno isti, 2 = malo niži, 1 = mnogo niži).

Pre upotrebe modela, proverili smo da li postoji (multi)kolinearnost između varijabli i da li postoji korelacija između nezavisnih varijabli i kvaliteta života. Pokazalo se da su rang korelacije (Spearmanov rho) između varijabli relativ-

⁹ Obrazovna struktura stanovništva u BiH je znatno nepovoljnija. O pravicima odstupanja videti: *Demografija. Tematski bilten*, broj 2, Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2009, str. 19.

¹⁰ Pallant, J., *SPSS:Priručnik za preživljavanje*, Mikro knjiga, Novi Sad, 2009.

no slabe, a najizraženije su: između *starosti* i *radnog statusa* $r=0,357$ (sig. 0,01), između *životnog standarda* i *uslova za život u drugim gradovima* $r=0,296$ (sig. 0,01), između *opštine u kojoj žive ispitanici* i *uslova za život u drugim gradovima* $r=0,186$ (sig. 0,01), između *životnog standarda* i *opštine u kojoj žive* $r=0,133$ (sig. 0,01), itd. Drugim rečima, starije osobe imaju povoljniji radni status, što se može dovesti u vezu sa činjenicom da je nezaposlenost u BiH najrasprostranjenija među mladima¹¹. Ispitanici koji su uspeli zadržati ili poboljšati životni standard u poslednjih godinu dana, povoljnije ocenjuju uslove za život u vlastitom gradu u odnosu na većinu drugih gradova u BiH, a povoljnije ocenjuju i ukupni kvalitet života u svom gradu. S druge strane, *ukupan kvalitet života* najviše korelira: sa *opštinom stanovanja* ispitanika $r=0,351$ (sig. 0,01), sa *životnim standardom* $r=0,251$ (sig. 0,01), sa *uslovima za život u vlastitom gradu u odnosu na druge gradove* $r=0,220$ (sig. 0,01), sa *mestom stanovanja* $r=0,122$ (sig. 0,01), dok su ostale korelacije veoma niske: sa *radnim statusom* $r=0,080$ i *školskom spremom* $r=0,069$ (na istom nivou značajnosti).

Tabela 3: Standardizovani β koeficijenti varijabli koje su statistički značajni prediktori kvaliteta života u regresionoj analizi (na nivou značajnosti 0,05) i udeo varijanse objašnjen nezavisnim varijablama

Oblasti kval. živ.*	Nezavisne varijable									R	R ² korig.
	Pol	Starost	Mesto stanov.	Radni status	Školska sprema	Usl. živ. u dr. gr.	Životni standard	Opština	Entitet		
1						,116	,113	,326	,109	,420	,174
2						,213				,213	,041
3			,090		,086		,099			,160	,022
4							,126	,234	-,104	,303	,088
5			-,092						-,132	,159	,021
6							,136	,269		,318	,099
7					-,092	,165	,157	,262		,405	,161
8						,099	,186	,320		,435	,186

* Oblasti kvaliteta života: 1 - Uređenost grada, 2 - Gradsko grejanje, 3 - Primarna zdravstvena zaštita, 4 - Gradski vodovod, 5 - Gradski/prigradski javni prevoz, 6 - Putna infrastruktura, 7 - Turizam-sport-kultura-administracija, 8 – Sve oblasti (ukupni kvalitet života).

Veoma slični zaključci se mogu dobiti i iz rezultata regresione analize (tabela 3). U regresionom modelu smo posmatrali da li postoji i kolikog je intenziteta uzročno dejstvo izabranih nezavisnih varijabli na ukupan kvalitet života, ali i na svaki pojedinačni aspekt kvaliteta života. Otkrili smo da šest varijabli vrši statistički značajan uticaj na pojedine aspekte kvaliteta života, pri čemu imaju manje ili veće kauzalno dejstvo. Varijable *pol*, *starost* i *radni status* nemaju kauzalno

¹¹ Janković, A., *Preduzetništvo i mladi – preduzetničke orijentacije mladih u Doboju*, Slobomir P univerzitet, Bijeljina, 2011, str. 45/46.

dejstvo ni na jedan aspekt kvaliteta života, niti na ukupni kvalitet života, što nije u skladu sa ranijim istraživanjima koja upućuju da su žene bile zadovoljnije pojedinim aspektima života od muškaraca, mlađe osobe od starijih, zaposlene osobe od nezaposlenih¹².

Najjače uzročno dejstvo imaju prediktori *životni standard ispitanika* i *opština življenja*. I u ranijim istraživanjima se pokazalo da je *životni standard* (istina, drugačije operacionalizovan – preko prihoda domaćinstva) imao najjače dejstvo na zadovoljstvo životom¹³. Iako se, u našem slučaju, varijabla *životni standard* pojavljuje kao značajna u šest, a varijabla *opština* u pet oblasti kvaliteta života, rekli bismo (na osnovu vrednosti beta koeficijenta), da ova druga ima jače uzročno dejstvo. Drugim rečima, kvalitet života se najviše diferencira u zavisnosti od *opštine* na koju se odnosi, što se podudara sa našom polaznom pretpostavkom. Mada apsolutna većina ispitanika smatra da su *uslovi život u vlastitom gradu u odnosu na većinu drugih gradova u BiH* izjednačeni („sve je to uglavnom isto“) pokazalo se da ova varijabla vrši značajan uticaj na četiri oblasti kvaliteta života (uređenost grada, gradsko grejanje, turizam-sport-kultura-administracija i ukupni kvalitet života). Primetili smo pravilnost: što se bolje ocenjuje kvalitet života u vlastitom gradu, utoliko se lošije ocenjuju uslovi za život u drugim gradovima, i obrnuto. Varijabla *entitet*, kako je predstavljena u regresionom modelu, pretpostavlja da je kvalitet života veći u RS nego u FBiH, što se pokazalo tačnim samo kada je u pitanju uređenost gradova, dok je kvalitet života viši u FBiH kad je u pitanju funkcionisanje gradskih vodovoda i javnog prevoza (što se vidi po negativnim predznacima beta koeficijenata). Ukupni kvalitet života je, u očima građana, izjednačen u RS i FBiH, što smo i pretpostavili. Varijable *mesto stanovanja* i *školska sprema* figuriraju u po dve oblasti kvaliteta života kao statistički značajne (prva u zdravstvenoj zaštiti i javnom prevozu, a druga takođe u zdravstvenoj zaštiti i turizam-sport-kultura-administracija), ali ne utiču značajno na ukupni kvalitet života. Ispitanici koji stanuju bliže centralnim delovima gradova bolje ocenjuju usluge zdravstvene zaštite u svojim domovima zdravlja, a lošije usluge javnog prevoza od ispitanika koji stanuju dalje od centralnih delova gradova. Takođe, obrazovaniji ispitanici bolje ocenjuju zdravstvene usluge, a lošije turizam-sport-kulturu-administraciju od slabije obrazovanih. To je verovatno posledica toga da su potrebe obrazovanijih osoba više pa su im ocene rigoroznije. I drugi istraživači su povezanost između višeg stepena obrazovanja i nižeg

¹² Lučev, I., Tadinac, M., *Kvaliteta života u Hrvatskoj – povezanost subjektivnih i objektivnih indikatora te temperamenta i demografskih varijabli s osvrtnom na manjinski status*, Migracijske i etničke teme, Zagreb, Vol. 24, br. 1-2, 2008, str. 77/78.

¹³ *Isto*, str. 79.

nivoa zadovoljstva životom objašnjavali višim kriterijumima i očekivanjima koje imaju obrazovanije osobe¹⁴.

Pogledamo li poslednju kolonu u tabeli 3 videćemo da se s navedenim varijablama može objasniti 18,6% varijabiliteta ukupnog kvaliteta života, što su veoma slični rezultati sa ranijim istraživanjima, u kojima su istraživači uspeli pomoću demografskih varijabli objasniti oko 15% varijanse zadovoljstva životom¹⁵.

Uporedna analiza pojedinačnih aspekata kvaliteta života u opštinama

Na osnovu podataka iz prethodnog poglavlja nije teško zaključiti da se kvalitet života, kako u pojedinim aspektima, tako i u celini, najviše diferencira s obzirom na koju opštinu se odnosi. Razlike u kvalitetu života između opština su statistički značajne (na nivou značajnosti 0,01) u svim pojedinačnim aspektima i u ukupnom kvalitetu života. Stoga ćemo dalju analizu usmeriti u objašnjenje tih razlika, uz pomoć analize varijanse i Tukijevog testa homogenosti varijanse koji nam otkriva koje razlike u kvalitetu života su statistički značajne.

Najpre ćemo posmatrati ocene pojedinih aspekata i ukupnog kvaliteta života u opštinama. Prosečna ocena ukupnog kvaliteta života u navedenih 14 opština u BiH iznosi 3,26 što je izraženo školskim uspehom „jaka trojka“. Samo jedna oblast kvaliteta života je ocenjena „jakom četvorkom“, a po dve oblasti „slabom četvorkom“, „jakom trojkom“ i „slabom trojkom“, respektivno. U osnovi, postoji statistički značajna razlika u ocenama svih pojedinih oblasti kvaliteta života u opštinama. Naime, razlika između najbolje i najlošije ocenjene oblasti iznosi 1,07 vrednosnih poena na skali od četiri vrednosne jedinice, što je više od 1/4 merne skale.

Tabela 4: Percepcija kvaliteta života po opštinama

Opština	Broj ispit.	Oblasti kvaliteta života*							Ukupan kvalitet života	Rang opš. prema k. ž.
		1	2	3	4	5	6	7		
Š. Brijeg	100	4,18	/	4,25	4,46	2,00	3,31	3,18	3,79	1
Trebinje	100	4,14	/	3,66	4,47	3,85	3,32	3,06	3,72	2
N. Saraj.	101	3,70	4,23	3,45	4,06	3,40	2,68	3,35	3,50	3
Bihać	105	3,72	/	2,87	4,30	3,05	3,01	3,06	3,37	4
Pale	100	3,56	3,25	3,42	4,08	3,26	2,91	3,00	3,35	5
Doboj	90	3,34	4,36	3,87	4,20	2,53	2,36	3,16	3,26	6
Zenica	120	3,37	2,72	3,07	4,33	3,42	2,62	3,32	3,23	7

¹⁴ Isto.

¹⁵ Isto, str. 71.

Opština	Broj ispit.	Oblasti kvaliteta života*							Ukupan kvalitet života	Rang opš. prema k. ž.
		1	2	3	4	5	6	7		
Mostar	120	3,62	/	3,20	3,97	3,60	2,67	2,81	3,22	8
B. Luka	123	3,96	3,27	3,07	4,05	3,07	2,42	2,72	3,21	9
Foča	100	3,35	3,03	3,60	3,09	3,15	2,78	3,11	3,16	10
Tuzla	118	3,67	4,09	2,88	3,35	3,14	2,56	3,00	3,15	11
Bijeljina	121	3,38	3,60	3,02	3,81	2,95	2,43	2,70	3,02	12
Livno	100	2,53	/	3,78	4,24	2,65	2,49	2,27	2,89	13
Travnik	102	2,44	3,77	3,55	3,85	3,71	2,09	2,14	2,84	14
Ukupno	1502	3,51	3,63	3,39	3,99	3,24	2,68	2,92	3,26	

* Oblasti kvaliteta života: 1 - Uređenost grada, 2 - Gradsko grejanje, 3 - Primarna zdravstvena zaštita, 4 - Gradski vodovod, 5 - Gradski/prigradski javni prevoz, 6 - Putna infrastruktura, 7 - Turizam-sport-kultura-administracija, 8 - Sve oblasti (ukupni kvalitet života).

Od svih analiziranih oblasti kvaliteta života, građani su najzadovoljniji sa *gradskim vodovodom* (3,99). Ali ne smemo zaboraviti da smo u ovoj oblasti uzeli indikatore (redovno vodosnabdevanje građana, kvalitet vode za piće i brzina otklanjanje kvarova na vodovodnoj mreži) koji predstavljaju elementarne preduslove modernog i civilizovanog življenja na sadašnjem stepenu društvenog razvoja. Dvanaest gradova su u ovoj oblasti ocenjeni „četvorkom”, a dva „trojkom”, što znači da još uvijek ova oblast nije adekvatno uređena u svim opštinama. Najbolji gradski vodovod, prema mišljenju građana, imaju: Trebinje (4,47), Š. Brijeg (4,46) i Zenica (4,33), dok su najlošije ocenjeni: Bijeljina (3,81), Tuzla (3,35) i Foča (3,09).

Na drugom mestu, prema oceni građana, nalazi se oblast *gradskog grejanja* (3,63). Međutim, treba imati u vidu da se ocene u ovoj oblasti odnose samo na polovinu gradova, i to na one u kojima funkcioniše gradsko grejanje i gde mreža pokriva veći deo grada. S obzirom na to, kvalitet života u ovoj oblasti je realno „preocenjen” jer su građani onih gradova u kojima ne funkcioniše gradsko grejanje prinuđeni da se sami „snalaze” u zimskim mesecima. Pored toga, i u nekim gradovima koji se mogu pohvaliti da imaju sistem gradskog grejanja, kvalitet usluga se može podići na viši nivo (Zenica, Foča, Pale i Banja Luka). S druge strane, postoje i opštine u kojima stanovništvo nema većih primedbi na rad i funkcionisanje gradskog grejanja, kao što su opštine: Doboj (4,36), N. Sarajevo (4,23) i Tuzla (4,09).

Uređenost grada je poslednja oblast koja je ocenjena „četvorkom” (3,51). Ocene za pojedine gradove se najviše diferenciraju upravo u ovoj oblasti. Razlika između najbolje i najlošije ocenjene opštine se razlikuje za čitavih 1,74 vrednosna poena, što čini 43% merne skale. Osam gradova su ocenjeni „četvorkom”, pet gradova „trojkom” i jedan grad „dvojkom”. U ovoj oblasti su najbolje

ocenjeni gradovi: Š. Brijeg (4,18), Trebinje (4,14) i B. Luka (3,96), a najlošije: Livno (2,53) i Travnik (2,44).

Od oblasti koje su ocenjene „trojkom”, najbolje je ocenjena oblast *primarna zdravstvena zaštita* (3,39). Ocene su podeljene: šest opština su ocenjene „četvorkom”, a osam opština „trojkom”. Među najbolje ocenjenim opštinama se, uz Š. Brijeg (4,25) i Doboj (3,87), ovog puta, nalaze Travnik (3,55) i Livno (3,78), opštine koje su na samom dnu skale ukupnog kvaliteta života. Indikativno je da su među najlošije ocenjenim opštinama nalaze isključivo veće opštine: B. Luka (3,07), Zenica (3,07), Bijeljina (3,02) i Tuzla (2,88), što upućuje na to da je prevelika gužva u domovima zdravlja jedan od ključnih problema koji utiče na zadovoljstvo građana zdravstvenim uslugama.

Oblast *javnog gradskog i prigradskog prevoza* se nalazi na petom mestu (3,24). Na nivou uzorka, 55% ispitanika koristi gradski prevoz, od toga 10,8% ispitanika „svakodnevno”, 10,7% ispitanika „barem jednom sedmično”, 17,4% ispitanika „retko, po potrebi” i 16% ispitanika „vrlo retko, skoro nikada”. Ocene su se prilično razlikovale po opštinama, ali nije moguće uočiti bilo kakvu vezu između veličine opštine i ocene javnog prevoza. Među najbolje ocenjenim opštinama se pored Trebinja (3,85) i Mostara (3,60), neočekivano nalazi i Travnik (3,71), dok se, slično tome, među nalošije ocenjenim opštinama, pored Doboja (2,53) i Livna (2,65), neočekivano nalazi Š. Brijeg (2,00).

Na pretposlednjem mjestu se nalazi oblast *turizam-sport-kultura-administracija* koja je ocenjena „slabom trojkom” (2,92). Ovo je vrlo važna, ali i heterogena oblast jer uključuje različite pokazatelje kvaliteta života (rad šalter službi u opštini, turističku ponudu opštine, razvoj sporta i promociju kulture). Generalno, opštine su podbacile u ovoj oblasti, dvanaest opština je ocenjeno „trojkom”, a dve opštine „dvojkom”. Pri tome, ne postoji nijedna opština u kojoj je natpolovična većina građana delimično ili u potpunosti zadovoljna stanjem u ovoj oblasti (najviše građana je zadovoljno u Zenici: 47,5%). Najbolje su ocenjene opštine: N. Sarajevo (3,35), Zenica (3,32) i Š. Brijeg (3,18), a najlošije opštine: B. Luka (2,72), Bijeljina (2,70), Livno (2,27) i Travnik (2,14).

Na poslednjem mestu se nalazi oblast *putna infrastruktura* (2,68). Očigledno je da je loše održavanje puteva problem koji najviše pogađa građane. Devet opština je ocenjeno „trojkom”, a čak pet opština „dvojkom”. Iako je ova oblast kvaliteta života najniže ocenjena, postoje opštine u kojima je oko polovine građana zadovoljno stanjem u ovoj oblasti, kao što su Trebinje (52,5%) i Široki Brijeg (49,5%). To su ujedno i opštine koje su postigle najbolji rezultat u ovoj oblasti: Trebinje (3,32), Š. Brijeg (3,32), Bihać (3,01), dok su najlošiji rezultat postigle opštine: Bijeljina (2,43), B. Luka (2,42), Doboj (2,36) i Travnik (2,09).

Usporedna analiza ukupnog kvaliteta života u opštinama

U prethodnom poglavlju smo konstatovali da se statistički značajne razlike javljaju u pojedinim oblastima kvaliteta života. Pored toga, postoje značajne razlike kad je u pitanju ukupni kvalitet života u opštinama. Prosečna ocena ukupnog kvaliteta života u 14 opština BiH iznosi 3,26 što je izraženo školskim uspehom „jaka trojka“. Pri tome, razlika između najbolje i najlošije ocenjene opštine u ukupnom kvalitetu života iznosi 0,95 vrednosnih poena, što je vrlo slična razlika sa onom koja je uočena kad su u pitanju razlike između pojedinačnih aspekata kvaliteta života¹⁶. Za razliku od opština, ukupni kvalitet života u entitetima je ujednačen (RS 3,28 ; FBiH 3,24), što je u skladu sa našom polaznom pretpostavkom.

Prema kvalitetu života najbolje ocenjena opština je Široki Brijeg sa prosečnom ocenom 3,79. Opština Š. Brijeg je bolje ocenjena od jednanest opština (na nivou značajnosti 0,01), dok su razlike statistički zanemarljive u odnosu na dve opštine (Trebinje i N. Sarajevo). Posmatrano prema pojedinim aspektima kvaliteta života, Š. Brijeg ima tri „jake četvorke“, što nije zabeleženo ni u jednoj drugoj opštini, ali i jednu „dvojku“ što generalno kvari opšti utisak o ovoj opštini.

Na drugom mestu je opština Trebinje, čija je ukupna ocena tek nešto niža nego u prethodnom slučaju (3,72). Ova opština je bolje ocenjena od jednanest opština, dok su razlike zanemarljive u odnosu na dve opštine (Š. Brijeg i N. Sarajevo). Ono što karakteriše Trebinje je ujednačenost kvaliteta života u svim oblastima, što se sreće još samo u opštinama Pale i Foča. Nešto lošije („trojkom“) su ocenjene dve oblasti.

Na trećem mestu je opština N. Sarajevo koja značajno zaostaje u kvalitetu života u odnosu na prethodne dve opštine (3,50). To se vidi i po tome što se ova opština statistički (na nivou 0,01) bolje ocenjena od samo pet opština, i to onih sa dna skale kvaliteta života. U ovoj opštini se pored tri „četvorke“, sreću tri „jake“ i jedna „slaba trojka“, što je pokazatelj narušenog balansa u pojedinim segmentima kvaliteta života u ovoj opštini.

Četvrta po redu je opština Bihać (3,37). Ovo je prva opština kod koje se pored statistički značajno viših ocena u odnosu na tri opštine, javljaju i niže ocene u odnosu na dve opštine. Izuzimajući jednu oblast u kojoj ova opština nije ocenjena, četiri ocene se kreću oko „čiste trojke“, dok su dve oblasti ocenjene „slabom“ i „jakom četvorkom“.

Na petom mestu je opština Pale (3,35), čiji kvalitet života nije naročito visok, ali je vrlo ujednačen u svim oblastima. Naime, sve oblasti kvaliteta života su

¹⁶ Videti prethodno poglavlje.

ocenjene „trojkama” i „četvorkama”, mada preovlađuju „trojke”. Kao i u slučaju Bihaća, Pale su bolje ocenjene od tri, a lošije od dve opštine.

Od šestog do devetog mesta su pozicionirane opštine koje imaju skoro jednak ukupni kvalitet života, ali je on neujednačene strukture posmatrano po pojedinim oblastima. Sve opštine iz ove grupe su karakteristične po tome što su bolje, odnosno lošije ocenjene od po dve opštine sa vrha i dna skale kvaliteta života. Na šestom mestu je opština Doboj (3,26), koja prilično zaostaje u odnosu na opštine Bihać i Pale. Inače, kvalitet života u Doboju je na nivou proseka svih 14 opština, tako da sve opštine koje ćemo nadalje razmatrati imaju kvalitet života ispod proseka. Doboj je specifičan po tome što je kvalitet života vrlo neujednačen po svojoj strukturi. Nijedna ocena nije dominantna. U oblasti gradskog grejanja Doboj postiže vrlo dobre rezultate, koji su tek nešto slabiji u oblasti gradskog vodovoda, dok u ostalim oblastima ova opština beleži skromne rezultate. Na sedmom mestu je Zenica (3,23), koja je vrlo slična Doboju u pogledu ukupne ocene kvaliteta života. Razlika u odnosu na Doboj je u tome što postoji samo jedna oblast u kojoj ova opština uspeva ostvariti vrlo dobar uspeh, dok su u Doboju postojale tri takve oblasti. Osmo mjesto pripada opštini Mostar (3,22), koja je ocenjena sa tri „četvorke” i tri „trojke”, ali za razliku od prethodne dve opštine, ni u jednoj oblasti ne uspeva dostići „jaku četvorku”. Na devetom mestu je opština Banja Luka (3,21) koja u stopu prati prethodne tri opštine, ali se od njih razlikuje po tome što je u jednoj oblasti kvaliteta života ocenjena „dvojkom”.

Na desetom i jedanaestom mestu su opštine Foča (3,16) i Tuzla (3,15) koje su izjednačene u kvalitetu života, ali za jednu stepenicu niže od prethodne četiri opštine. Obe opštine su ujednačene po ocenama u pojedinim oblastima kvaliteta života, Foča je ocenjena sa jednom „četvorkom” i šest „trojki”, a Tuzla sa dve „četvorke” i pet „trojki”. Obe opštine su, sa statistički značajnom razlikom, bolje ocenjene od jedne, a lošije od tri opštine.

Na dvanasetom mestu je opština Bijeljina koja je ocenjena „čistom trojkom” (3,02). U Bijeljini su dve oblasti ocenjene „slabom četvorkom”, četiri oblasti „trojkom” i jedna oblast „dvojkom”. Ova opština je lošije ocenjena od pet opština sa vrha skale kvaliteta života, dok nije bolje ocenjena niti od jedne opštine (na nivou značajnosti 0,01).

Na samom začelju su opštine Livno (2,89) i Travnik (2,84), koje su ocenjene „slabim trojkama” u ukupnom kvalitetu života. Livno je lošije ocenjeno od devet, a Travnik od jedanaest opština. U ovim opštinama se javljaju 2-3 oblasti u kojima je kvalitet života ozbiljno narušen.

Zaključna razmatranja

Istraživanje je potvrdilo dobar deo naših polaznih pretpostavki. Percepcija kvaliteta života je prevashodno determinisana opštinom stanovanja, životnim standardom ispitanika i procenom ispitanika o uslovima života u drugim delovima zemlje, dok varijable pol, starost, obrazovni nivo, radni status, mesto stanovanja i entitet u kojem žive ispitanici nemaju uticaj.

Opšti utisak je da kvalitet života u gradovima BiH nije naročito visok, ali ni preterano nizak. Izraženo školskim uspehom, kvalitet života u posmatranim opštinama bi se mogao oceniti „jakom trojkom”. Uopšteno posmatrano, najbolje su ocenjene oblasti komunalnih usluga: gradski vodovod, gradsko grijanje i uređenje grada. Sve tri oblasti su ocenjene „četvorkom”. Nešto lošije („trojkom”) su ocenjene oblasti: primarne zdravstvene zaštite, gradskog i prigradskog javnog prevoza, turizam-sport-kultura-administracija i putna infrastruktura. Na osnovu izvršene analize, smatramo da se kvalitet života u svim gradovima može unaprediti, bar u pojedinim segmentima. Čini se da je glavni problem u većini gradova neujednačenost kvaliteta života u svim segmentima, što se javlja kao problem i u najbolje ocenjenim gradovima kao što su Š. Brijeg i N. Sarajevo. Istovremeno, retki su gradovi u kojima je kvalitet života bar donekle ujednačen (Trebinje, Pale i Foča). Gotovo svi gradovi se izdvajaju po nekim svojim specifičnostima i pojedinim oblastima u kojima su „podbacili”. Na primer, u Š. Brijegu to je javni prevoz. Građani N. Sarajeva se žale na nedostatak sportskih terena, građani Bihaća na ljubaznost medicinskog osoblja u domovima zdravlja, građani Tuzle na kvalitet vode za piće, građani Zenice na otklanjanje kvarova na grejnim instalacijama. U većim gradovima se uglavnom javljaju problemi nedostatka javnih parkinga, lošeg održavanja saobraćajnica, žalbe na rad opštinske administracije, što je verovatno povezano sa naglim povećanjem broja stanovnika. Zanimljiv nalaz je da je većina građana uglavnom zadovoljna svim segmentima koji se odnose na uređanje grada u pet opština: Trebinje, Široki Brijeg, Novo Sarajevo, Bihać, Mostar i Banja Luka.

Postoje i gradovi u kojima je kvalitet života na nivou „slabe trojke” (Travnik i Livno). Ovi gradovi su opterećeni brojnim problemima koje građani prepoznaju i zbog kojih su nezadovoljni. U pojedinim segmentima to nezadovoljstvo poprima masovne razmere. U ova dva grada građani su nezadovoljni i onim stavkama kvaliteta života koje građani u većini drugih gradova ne smatraju problematičnim (uređenje grada, turistička ponuda, promocija sporta i kulture).

Literatura:

1. Arsovski, S., *Kvalitet života: stalni proces ostvarivanja ljudskih vrednosti*, Prva nacionalna konferencija o kvalitetu života, Kragujevac, 10-12. maj 2006. (www.cqm.rs/fq2006/pdf/B/01%20-%20Arsovski%20S..pdf preuzeto sa interneta 05.11.2010).
2. Janković, A., *Preduzetništvo i mladi - preduzetničke orijentacije mladih u Doboju*, Slobomir P univerzitet, Bijeljina, 2011.
3. Campbell, A., Converse, P.E., *The Human Meaning of Social Change*, Russel Sage Foundation, New York, 1972.
4. Lima, M.L., Novo, R., *So far so good? Subjective and social well-being in Portugal and Europe*, Portuguese Journal of Social Science, Vol. 5, No. 1, 2006.
5. *Lokalna uprava za kvalitet života građana. Opština Bijeljina - Preliminarni izvještaj o stanju indikatora kvaliteta života građana*, Centri civilnih inicijativa BiH, Bijeljina, 2009.
6. Lučev, I., Tadinac, M., *Kvaliteta života u Hrvatskoj – povezanost subjektivnih i objektivnih indikatora te temperamenta i demografskih varijabli s osvrtom na manjinski status*, Migracijske i etničke teme, Zagreb, Vol. 24, br. 1-2, 2008.
7. Pallant, J., *SPSS: Priručnik za preživljavanje*, Mikro knjiga, Novi Sad, 2009.
8. Pantić, D., *Da li su vrednosti građana bivših komunističkih zemalja slične?*, Zbornik Matice srpske za društvene nauke, Novi Sad, 2005.
9. Rapley, M., *Quality of Life – A Critical Introduction*, Sage Publications, London, 2003.
10. Fulgosi, A., *Faktorska analiza*, Školska knjiga, Zagreb, 1988.